

OM STADEN BRÄTTE OCH DESS FÖRFLYTTNING ÅR 1644

Anders Thunell

Uppsats B5
Vårterminen 1983
Historiska Institutionen
Göteborgs Universitet

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Käll- och Litteraturförteckning.....	1
Inledning.....	5
Frågeställningar.....	5
Uppläggning.....	6
Material.....	6
1: Var låg Brätte?.....	7
2: Namnet Brätte.....	7
3: När nämns Brätte för första gången?.....	7
4: När blev Brätte stad?.....	8
5: Hur såg staden ut?.....	8
6: Varför och När planeras en stad vid Vänerns sydspets?.....	9
7: Brättes framväxt till stad.....	10
8: Brätte stads utveckling.....	11
9: Varför flyttades staden?.....	12
Sammanfattning.....	14
Bilaga 1 Kartor.....	15
Bilaga 2 Person- och ortsregister.....	17
Bilaga 3 Rikshistoria – viktigare händelser.....	18

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

TRYCKTA KÄLLOR

- GIR Konung Gustaf den förstes registratur 1–29
Stockholm 1861–1916
Referens i nottext: GIR
- SRA Svenska Riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförvaltningens
Historia under tidehvarvet 1521–1718
Ser.1 Avd.1 och 2
Stockholm 1887–1954
Referens i nottext: SRA
- Barck-Holst Ulf Brätte stad och dombok. Bidrag till Vänersborgs förhistoria
Ystad 1944
Referens i nottext: Barck-Holst
- Grauers Sven Nya Lödöse tänkeböcker (1586–1621)
Göteborg 1923
Referens i nottext: Grauers

LITTERATUR

- Almquist Helge Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren.
Förra delen från grundläggningen till enväldet (1619–1680)
Göteborg 1929
Referens i nottext: Almquist 1
- Senare delen enväldets och det stora Nordiska krigets skede (1680–1718)
Göteborg 1935
Referens i nottext: Almquist 2
- Barck-Holst Ulf Brätte stad och dombok. Bidrag till Vänersborgs förhistoria
Ystad 1944
Referens i nottext: Barck-Holst
- Bergström J D Vänersborgs stads historia
Göteborg 1895
Referens i nottext: Bergström
- Cedergren K G Ur Vänersborgs stads hävder bidrag till Vänersborgs historia
Vänersborg 1926
Referens i nottext: Cedergren
- Corin Carl-Fredrik Vänersborgs historia 1. Tiden t.o.m. 1834
Göteborg 1944
Referens i nottext: Corin

- Furuskog Jalmar Värmländska stångjärnsbruk på 1500-talet
Filipstad 1921
Referens i nottext: Furuskog 1
- Det svenska järnet genom tiderna
Stockholm 1939
Referens i nottext: Furuskog 2
- Göteborgs Allehanda Göteborgs Allehanda 3 febr. 1784 tidskr.
Referens i nottext: Göteborgs Allehanda
- Hallberg Bertel Om staden Brätte i Västergötland dess uppkomst och undergång
Linköping 1922
Referens i nottext: Hallberg
- Heckscher Eli F Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa före frihetstiden
Första delen – första boken
Stockholm 1935
Referens i nottext: Heckscher 1
- Andra boken
Stockholm 1936
Referens i nottext: Heckscher 2
- Svenskt arbete och liv från medeltiden till nutiden
Stockholm 1941
Referens i nottext: Heckscher 3
- Linge Lars Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid
Lund 1969
Referens i nottext: Linge
- Ljungström Claes Joh. Wäne härad samt staden Wenersborg
Stockholm 1884
Referens i nottext: Ljungström
- Lönnroth Erik Från svensk medeltid
Stockholm 1959
Referens i nottext: Lönnroth
- Mannerfelt Måns Västgötavägar 1. Allmän översikt och tiden till mitten av 1600-talet
Uppsala 1938
Referens i nottext: Mannerfelt
- Ortnamnen i Älvsborgs län Ortnamnen i Älvsborgs län på offentligt uppdrag utgivna av kungl.
ortnamnskommittén Del XII Wäne härad
Stockholm 1906
Referens i nottext: Ortnamnen i Älvsborgs län
- Schück Adolf Nordisk kultur XVI B. Handel och samfärdsel under medeltiden
Köpenhamn 1933
Referens i nottext: Schück

- Strömbom Sixten Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse (1915–1918) Stadskrönika
Grävningsberättelse. Fyndkatalog
Göteborg 1924
Referens i nottext: Strömbom
- af Ugglas Carl R Lödöse (Gamla Lödöse) Historia och arkeologi
Göteborg 1931
Referens i nottext: af Ugglas
- Vänersborgs Söners Gilles Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 1–49 tidskr.
Årsskrift (1932–1980)
Referens i nottext: Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift
- Värmland Förr och Nu Värmland Förr och Nu Del 9–12 tidskr.
(1911–1914)
Referens i nottext: Värmland Förr och Nu

KARTOR

- Atlas över Sverige Atlas över Sverige National Atlas of Sweden utgiven av svenska sällskapet för
Antropologi och Geografi
Stockholm 1953–1971
Referens i nottext: Atlas över Sverige
- Generalstabens karta över Generalstabens karta över södra Sverige
södra Sverige 1–55 I.V. J5. 42 Vänersborg
Rikets allmänna kartverk 1933
Referens i nottext: Generalstabens karta

INLEDNING

Att skriva om Brätte, Vänersborgs moderstad, har sina svårigheter. Både Brätte och Vänersborg har drabbats av flera svåra eldsvådor. Detta har fört med sig att dagens källmaterial om Brätte är tunt. Det som har skrivits om staden i "modern" tid är nästan helt uteslutande daterat före 1945. Jag vet ej vilka slutsatser man kan dra av detta men personligen tycker jag det är märkligt att så gott som ingenting har skrivits de senaste 35–40 åren.

Min förhoppning är dock att denna uppsats skall ge en överblick på vad som tilldrog sig i och omkring staden Brätte under de år den fanns till och sedan se vad som låg bakom beslutet om dess förflyttning.

FRÅGESTÄLLNINGAR

1: VAR LÅG BRÄTTE?

En kort geografisk redogörelse som samtidigt visar dess läge efter dåtida förhållanden.

2: NAMNET BRÄTTE?

Ett par teorier om vad namnet betyder och vilken av dess samtida stavningar som kan anses vara mest korrekt.

3: NÄR NÄMNS BRÄTTE FÖR FÖRSTA GÅNGEN?

En jämförelse mellan dess tidigaste omnämnande och resultatet av en där utförd arkeologisk utgrävning.

4: NÄR BLEV BRÄTTE STAD?

Dateringen här är osäker så denna punkt blir en sammanfattning av några olika källor.

5: HUR SÅG STADEN UT?

Under denna punkt jämför jag den tidigaste beskrivningen av Brätte med den arkeologiska utgrävningen.

6: VARFÖR OCH NÄR PLANERAS EN STAD VID VÄNERNS SYDSPETS?

En liten utredning om tidpunkten och de viktigaste anledningarna till att här anlägga en stad.

7: BRÄTTES FRAMVÄXT TILL STAD?

En redogörelse för Brättes tidigaste utveckling och fram till det att Brätte vedertagits som stad.

8: HUR UTVECKLAS STADEN?

Detta är en fortsättning på föregående fråga. Den beskrivning som följer skall försöka visa vilka krafter det var som verkade för stadens utveckling,

9: VARFÖR FLYTTADES STADEN?

När kravet på Brättes förflyttning uppkom måste det funnits en anledning, En huvud- och några bidragande anledningar redovisas under denna punkt.

UPPLÄGG

Jag har valt att skriva uppsatsen i tre steg:

Det **första steget** skall skapa en bild av staden Brätte rent geografiskt och arkitektoniskt samt placera in den i sin rätta tid. Det **andra steget** skall ge förutsättningarna för dess uppkomst och sedan skildra de drivkrafter som utvecklar staden. Det **tredje steget** avslutar uppsatsen. Här utvecklar jag en teori plus några bidragande anledningar till frågan om varför staden flyttades. Efter det följer en kort sammanfattning av hela uppsatsen,

MATERIAL

Det material som finns har jag redan berört lite grann. Som jag då nämnde har flera eldsvådor krympt källmaterialet betydligt. Så för att försöka skapa en bild av det forna Brätte får man ta det återstående källmaterialet och jämföra det med den arkeologiska utgrävningen och de teorier som framkommer i litteraturen om staden.

Sedan är det "bara" att sätta sig ner och försöka pussla ihop bitarna, Jag skall ej gå närmare in på materialet men jag vill ändå nämna källmaterialets betydelse. Utan Gustav Vasas registratur och Svenska Riksdagsakter hade uppgiften i det närmaste varit omöjlig. Dessa två verk skapar ramen i uppsatsen med sina upplysningar om vad som behandlades, planerades och befalldes av maktens män vid denna tid. (Förutom denna viktiga information kan man också roas av vissa källor t.ex. Gustav Vasas registratur. Det är ej sällan man där hittar en liten ironisk kommentar, speciellt om han skriver till någon som ej efterlevt hans vilja till hundra procent.)

Brättes dombok ger oss en liten bild av stadens liv, såväl det sociala som det ekonomiska. Slagsmål, sedlighetsbrott och stöld förekommer. Rådstugans sätt att döma ger oss en vink om dåtidens sociala värderingar. Bland de ekonomiska tvisterna dominerar handelstvister och sjöfartsmål. Detta ger oss en idé om vilken betydelse dessa näringar hade för staden. Detta och mer därtill kan man få ut av domboken.

I samma dombok redovisas också ett par andra källor som har en viss betydelse, bland dessa skattelängder och mantalslängder. Jag skall här ge ett praktiskt exempel på hur jag använde dessa. För att utröna lite om Nya Lödösebornas inflytande i den kommunala förvaltningen strax efter det att de flyttat till Brätte jämförde jag 1610 års skattelängd för Brätte (detta var precis innan inflyttningen skedde), mantalslängden för inflyttade Nya Lödösebor från 1619 och rådstugans medlemmar (stadens råd) år 1615. Av detta kunde jag utläsa att hälften av rådstugans medlemmar kom från det krigsdrabbade Nya Lödöse vilket i sin tur pekade på ett ganska stort inflytande.¹

Detta var några ord om det använda källmaterialet. Jag vill återigen påpeka att detta är bara en del av materialet i sin helhet.

¹ Barck-Holst sid. 140, sid. 240f (Bilaga 5) och sid. 242f (Bilaga 6)

1: VAR LÅG BRÄTTE?

Brätte växte fram ca. 4 km söder om sin efterföljare Vänersborg. Staden låg på en sluttning som sträckte sig ner till vattnet längst inne i Vassbotten, Vänerns då sydligaste vik.²

Närheten till vatten (Vänern och Göta Älv) och närheten till två av dåtidens huvudvägar gav grundförutsättningarna för denna orsts utveckling.³

2 : NAMNET BRÄTTE

Bretthe, Brete, Brette, Brätte, Brätto eller Brättö? Alla dessa stavningar stöter man på i handlingar och brev från dess samtid.⁴ På grundval av vad som står i privilegiebrev samt skatte och mantalslängder får man anta att Brätte är den korrekta namnformen.⁵

Asmund Carlander ger i sin akademiska disputation 1748 namnet Brätte denna fantasifulla tydning: "*vara kommet av Bretta = en som fäller sin hillebard, och skulle de gamla götar här i trakten övat ungdomen i bardalekar.*"⁶ En mer seriös tolkning ger "*Ortsnamnen i Älvsborgs län*": Namnet Brätte är detsamma som ordet brätte "*uppåtvikning*" (i hatt-brätte) i dess ursprungliga betydelse "*brant*"; ordet är från början ett dialektalt ord hörande till adjektivet brant (dialektalt bratt). Staden låg på branta kullar.⁷ Ulf Barck-Holst lägger fram en annan teori "*Med utgångspunkt från den av E. Hellquist i Svensk Etymologisk Ordbok lämnade utredningen av det gammalsvenska ordet "braut" kan lika väl hävdas, att namnet Brätte härleder sitt ursprung från detta ord. En "braut", senare "bröt", uppkom där man bröt sig fram genom skogsmarken och så har ordet också kommit att betyda "väg".*"⁸ Detta skulle, enligt Barck-Holst, ha syftat på det faktum att staden växte fram alldeles i närheten av den stora genomfartsvägen från Norge till Skara och att den också skar den forna ridväg som ledde till Västerhavet.⁹

3: NÄR NÄMNS BRÄTTE FÖR FÖRSTA GÅNGEN?

1556 eller 1559 är det år då Brätte nämns för första gången.¹⁰ Denna datering till mitten av 1500-talet stämmer väl överens med vad 1943 års arkeologiska utgrävning kom fram till. Grävningsledare Erik. B. Lundberg sammanfattar denna slutsats så här: "*Fynden visa en klar koncentration till den tid, då Brätte enligt urkunderna existerade som samhälle. Intet enda fynd är medeltida, varför alla förhoppningar om att*

² Karta se Bilaga 1. Vassbotten se Bilaga 2

³ Karta se Bilaga 1. GIR Del 13 sid. 54 jfr. Mannerfelt sid. 109

⁴ Barck-Holst sid. 14, Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 16

⁵ Barck-Holst sid. 14

⁶ Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 16

⁷ Ortsnamnen i Älvsborgs län sid. 141 jfr. Barck-Holst sid. 15

⁸ Barck-Holst sid. 15

⁹ Barck-Holst sid. 15

¹⁰ Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 16; GIR Del 29 sid. 268 jfr. Barck-Holst sid. 14; Corin sid. 13 och Hallberg sid. 11

Vänersborgs moderstad till sitt ursprung skulle ha varit medeltida får anses ha krossats genom utgrävningarna."¹¹

4: NÄR BLEV BRÄTTE STAD?

Att klart fastslå vilket år Brätte blev stad är omöjligt. Skulle man gå efter det först utfärdade och bevarade privilegiebrev skulle detta ha skett år 1603.¹² Brätte nämns dock som stad flera gånger innan dess.

Skulle man lägga tidpunkten till den första gång den nämns som stad hamnar man vid år 1579.¹³ I ett brev från Per Brahe kallas Brätte omväxlande stad eller fläck.¹⁴ Det framgår dock av skrivelsen att om Brätte var stad var den ej stor.

Denna tveksamhet understryks av Brättebornas besvärsskrivelse från 1580-talets början.¹⁵ De anhåller i detta besvär om att få bli befriade från en avgift ("*Ryssgården*") som de blivit pålagda. En av motivationerna för att slippa betala var att "*thet ber ehr ingenn friie kiöpstad påå Brette vthan ehne skipz haffn wiid Wenners ende.*"¹⁶

1586 förekommer Brätte för första gången i städernas skattelängder.¹⁷ Vid riksdagen i Vadstena året därpå behandlas en besvärsskrivelse som inkommit från köpstadsmän i Nya Lödöse, Lidköping, Skara och Brätte.¹⁸ Bertel Hallberg skriver i sin uppsats om Brätte att dess uppkomst som stad "*torde med till visshet gränsande sannolikhet ligga mellan åren 1582 och 1587.*"¹⁹ Detta förefaller vara ett riktigt konstaterande.

5: HUR SÅG STADEN UT?

Prosten Harald Ullenius från Timmele skriver om Brättes ruiner i sina anteckningar från 1700-talets början: "*Brätte var en vacker stad till dess Wenersborg blef funderadt. Kallas ännu gamle staden, samt marknaden, som den 8 septembris årligen hålles, Brätte marknad. Torghällen ligger ännu kvar, synas ock lemningar af en hop stengator. Ringmuren som varit omkring stadens träkyrka synes ännu mycket grant. Kyrkogården eller grifteplatsen har varit söder om staden, och ligga der ännu några griftstenar behållne, men ingen hägn deromkring. På bergkullen Grytåsen kallad, emellan Brätte torg och gamla kyrkogården belägen, är nu afrättsplats. Den tiden Brätte var i flor var Vassända moderkyrka.*"²⁰

Dessa anteckningar får ett visst stöd av 1943 års arkeologiska utgrävning. Torghällen kunde man ej finna men den plats intill Grytåsen som prosten Ullenius beskrev visade sig vara fri från både gator och hus. Detta

¹¹ Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 118

¹² Hallberg sid. 16; Barck-Holst sid. 13 och sid. 235 (Bilaga 2); Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 25 sid. 3

¹³ Corin sid. 30; Barck-Holst sid. 29ff

¹⁴ Per Brahe – se Bilaga 2

¹⁵ Hallberg sid. 14; Corin sid. 31; Barck-Holst sid. 31

¹⁶ Barck-Holst sid. 234 (Bilaga 1)

¹⁷ Corin sid. 31 och sid. 426

¹⁸ SRA II Del 2 sid. 773 jfr. Hallberg sid 13f och Barck-Holst sid. 31

¹⁹ Hallberg sid. 14

²⁰ Ljungström sid. 94; Ullenius se Bilaga 2

pekade, enligt grävningssledare Lundberg, på att där hade förmodligen funnits en öppen plats.²¹ Flera av stadens kullerstensgator finns bevarade. De har rännstenar och är "*stensatta med stor omsorg och skicklighet.*"²² Kyrkan och kyrkogården finns det inga synliga spår av, men båda nämns i äldre litteratur.²³

Hur den lilla staden förmodligen såg ut under 1600-talets första hälft beskriver Lundberg så här: "*Brätte var emellertid helt och hållet en självvuxen anläggning, vars plan icke kännetecknades av någon större regelbundenhet. Terrängen var ju inte heller av den beskaffenheten, att den exempelvis tillät ett efter lineära principer anlagt gatunät. När Brätte under 1600-talets förra del nådde sin högsta blomstring, torde det i stort sett ha ägt samma pittoreska utseende, som kännetecknar så många av västkustens små fiskelägen: en gyttring av små trähus, av vilka många uppflugna på bergknallar, och mellan dessa krokiga och smala gränder.*"²⁴

6: VARFÖR OCH NÄR PLANERAS EN STAD VID VÄNERNS SYDSPETS?

Det var Gustav Vasa som i slutet av sin regenttid ivrade för anläggandet av en stad vid Vänerns sydspets. Motivet var, enligt honom både handels- och försvarspolitiskt. Järnet från Värmland transporterades över detta område vilket kunde ge upphov till viss handel och Norgegränsen låg ej långt bort vilket då motiverade ett stärkt försvar.²⁵

Järnhanteringen i Noraskog och Värmlandsberg hade skjutit fart vid mitten av 1500-talet.²⁶ Detta järn fraktades i enlighet med Gustav Vasas vilja efter en ny transportled. Denna började vid bergsbruken i Värmland (Närke) och gick efter dåliga vägar ner till Vänerkusten. Där låg det skutor som seglade järnet över Väneren till Vassända. För att undvika två större vattenfall (vid Rånnum och Trollhättan) lastades varorna om där och fördes vidare på landsväg ner till lugnare vatten vid Göta Älv. Från denna punkt seglades det söderut till Nya Lödöse.²⁷ (Den stora transportleden i Västsverige före Vasatid gick från Skara (Lidköping) och Falköping ner till Lödöse (Älvsborg)).²⁸ För att underlätta frakten och ge en viss service åt den nya leden väcktes förslaget att anlägga en stad vid Vänerns södra spets.²⁹

Dock var det ej endast järnexporten som skapade ett behov av en stad i detta område. Förbindelserna med Danmark-Norge hade i slutet av Gustav Vasas regenttid gradvist försämrats.³⁰ Med detta som bakgrund

²¹ Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid 114f

²² Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid 114

²³ Hallberg sid. 30 (se notanteckning); Göteborgs Allehanda 3 febr. 1784 jfr. Hallberg sid. 30

²⁴ Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid 109

²⁵ GIR Del 29 sid. 503; SRA I Del 2 sid. 671f

²⁶ Linge sid. 114, Noraskog och Värmlandsberg se Bilaga 1 och 2

²⁷ GIR Del 29 sid. 267f; SRA I Del 2 sid. 671f; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 10f; Karta se Bilaga 1

²⁸ Lönnroth sid. 53; af Ugglas sid. 79 och 97f; Schüek sid. 243f; Karta se Bilaga 1; Lödöse – efter 1473 Nya Lödöse

²⁹ GIR Del 29 sid. 267f; SRA I Del 2 sid. 671f

³⁰ Linge sid. 123

utarbetades ett försvarsprogram 1559 där nödvändigheten av ett starkare gränsskydd bl.a. vid övre Göta Älv betonades.³¹ En stad här var m.a.o. också försvarspolitiskt betingad.

Gustav Vasa själv sammanfattar dessa idéer i ett uttalande under juniriksdagen 1560. Han säger: "*...uthen man måtte finne väger; ther man sådane våre inlendsche varer eliest annerstedz ehen stor del utskeppe kunne, som är thett jern, så väll osmundt som stånge jern, och faller vid Noreskogh och i Vermelandt, att thett måtte komme till Vernemesundt och till Höfvedtnäs ved Vassenden och framdeles in i elfven och åth Vestersjön, som och eliest er storligen af nödene, att vi måtte vende näsen och ögenen in moth Norgies siden; förtenschuld måtte besluthes, effter som vi til: förende och ther um med för:ne våre gode men och råd något ther um handlet hafve, att thett måtte byggies ved för:ne Vernimsundt och Höfvidtnäs, ...*"³²

7: BRÄTTES FRAMVÄXT TILL STAD

Planerna på en stad vid Huvudnäs kom av sig vid Gustav Vasas död. Visserligen förhandlade Erik XIV med Svante Sture, ägaren till Huvudnäs, om ett ev. byte men innan den uppgörelsen var helt klar utbröt det Nordiska sjuårskriget.³³ Älvsborg erövrades tidigt av danskarna och därmed var handeln västerut avklippt. För Vänerbygden innebar detta att den tidigare utvecklingen avstannade.³⁴

Det är under denna tid av stagnation som en liten ort ca. 4 km söder om Huvudnäs börjar växa fram.³⁵ Dess namn är Brätte. Att den uppstår just här hade sitt samband med den lokala handeln. Enligt Corin uppstod Brätte sannolikt på Vassändas marknadsplats. Om denna sin slutsats skriver han: "*Marknader flytta sällan på sig utav yttre tvång; genom tidernas skiften fastlåsas de vid samma plats genom makten av en tradition med djupa rottrådar i bygderna.*"³⁶ Ett stöd för denna teori är det faktum att Vassända marknad ej nämns längre, utan man talar istället om Brätte marknad.³⁷

När fred slutes 1570 är Brätte fortfarande en liten ort, men dess betydelse skulle öka de närmaste åren. Denna utveckling kan framförallt tillskrivas en sak: det värmländska järnet.³⁸ Gustav Vasa hade påbörjat denna utveckling som hans son Karl, hertig av Värmland nu fullföljde. Redan några år efter krigsslutet var järnexporten över Älvsborg i full gång igen.³⁹

Järnet följde den väg som Gustav Vasa rekommenderat. Detta innebar att Brätte kom att få en viktig funktion som omlastningshamn. Denna dubbelroll, dels som ett lokalt handelscentrum och dels som omlast-

³¹ Linge sid. 122

³² SRA 1 Del 2 sid. 671f

³³ Corin sid. 27f; Barck-Holst sid 27f; Nordiska sjuårskriget se Bilaga 3

³⁴ Corin sid. 29

³⁵ Se sid. 7

³⁶ Corin sid. 15

³⁷ GIR Del 21 sid. 343; GIR Del 22 sid. 287f; Hallberg sid. 13; Barck-Holst sid. 28f; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 16

³⁸ Corin sid. 32

³⁹ Corin sid. 32; Heckscher 1 sid. 157 (tabell)

ningshamn ledde till att Brätte någon gång under 1580-talet blivit så betydelsefull att det räknas som stad.⁴⁰

Gustav Vasas plan på att anlägga en köpstad vid Vänerns sydspets hade därmed infriats.⁴¹ Det finns dock ingenting som tyder på att staden hade någon försvarsfunktion. Grävningssledare Lundberg skriver om detta: "*Brätte var en öppen stad. Läget var ju också ur försvarssynpunkt synnerligen olyckligt. Icke utan mycket arbete och stora omkostnader skulle man ha lyckats kringgärda staden med effektiva försvarsverk och därtill saknades framförallt pengar men kanske också vilja hos Brätteborna.*"⁴²

8: BRÄTTE STADS UTVECKLING

Brättes fortsatta framväxt kan sammanfattas i orden Nya Lödöse, transport, handel, järn och trä. Det är svårt att säga exakt hur staden utvecklas men vi kan se betydelsen av handel och transport i 1639 års mantalslängd. Över hälften av stadens medborgare var direkt inblandade i dessa näringar.⁴³

Nya Lödöse drabbades av kriget (Kalmarkriget) 1611–12.⁴⁴ Detta kom Brätte till godo då en större grupp "Nylösebor slog sig ner där. Flera hade tidigare sysslat med handel och köpenskap, så deras engagemang i stadens näringsliv och förvaltning betydde ett rejält uppsving."⁴⁵

Att järnet var av allra största vikt framgår klart. Exporten av denna vara fördubblades under 1600-talets första tredjedel.⁴⁶ Denna ökning kom också Brätteborna till godo. De hade tidigt deltagit i fraktfarten över Väner och i 1639-års mantalslängd finner man att detta är en av stadens huvudnäringar.⁴⁷ När väl varorna kommit till Brätte omlastades de för vidare transport landledes ner till Åkerström (Göta Älv).⁴⁸

Denna godsbefordran på Edsvägen var nästan helt och hållet ett Brättemonopol.⁴⁹ Detta monopol blev ofta kritiserat bl.a. så man att det var för dyrt och att fraktgodset inte alltid kom fram oskadat.⁵⁰ Trots kritiken kom stadens efterföljare Vänersborg, att få ett stadfäst monopol på Edsvägsfrakten.⁵¹ I mantalslängden från 1639 var detta en annan huvudnäring vid sidan om Vänerfrakten och skogsnäringen.⁵²

Skogsnäringen var alltså den tredje stora näringen. Den var så betydelsefull att in och utländska trävaruhandlare kom till Brätte (senare Vänersborg) för att träffa producenter och köpmän i branschen.⁵³

⁴⁰ Se sid. 7

⁴¹ GIR del 29 sid. 503

⁴² Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 117

⁴³ Barck-Holst sid. 245f (Bilaga 8)

⁴⁴ Kalmarkriget se Bilaga 3

⁴⁵ Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 30ff; Corin sid. 36; Barck-Holst sid. 35f; Nylöse = Nya Lödöse

⁴⁶ Heckscher 2 sid. 473f

⁴⁷ Barck-Holst sid. 49, sid. 234 (Bilaga 1) och sid 245 (Bilaga 8)

⁴⁸ Åkerström se Bilaga 1

⁴⁹ Barck-Holst sid 48 och sid. 53ff; Edsvägen se Bilaga 1 och Bilaga 2

⁵⁰ Barck-Holst sid. 55; Almquist 1 sid. 274ff

⁵¹ Barck-Holst sid. 54f

⁵² Barck-Holst sid. 245f (Bilaga 8)

⁵³ Barck-Holst sid. 57; Almquist 1 sid. 600f

Vikten av denna handel styrks också av att Vänersborg lyckades utverka monopol på masthandeln vid Vänern 1668.⁵⁴

Under Brättes senare tid fick staden det allt svårare att hävda sig när det gällde handel och transport. För att försöka komma till rätta med problemen aktualiserades planerna på en stad vid Huvudnäs.⁵⁵

9: VARFÖR FLYTTADES STADEN?

Brätte flyttades ej förrän 1644 men redan 1620 anhöll dess invånare om att Huvudnäs skulle upplåtas till dem för byggandet av en ny stad.⁵⁶ Kung Gustav II Adolf håller med om att platsen där är bättre, ur alla synpunkter, men då godset tillhörde en adelsman, som dessutom befann sig utomlands, fanns det inget han kunde göra för att villfara deras begäran.⁵⁷

Vad var det då som fick Brätteborna att själva anhålla om flyttning? Det är svårt att ge ett entydigt svar på detta, men det finns en huvudanledning som jag skall försöka visa här.

När Kalmarkriget bröt ut 1611 så innebar detta ett rejält uppsving för Brätte, trots att delar av staden brändes. Handelsvana Nylösebor inflyttade och då det nedre Göta Älvområdet kom att ockuperas av Danmark övertog Brätte också en del av dess handel.⁵⁸ Krigsskadeståndet hade betalats 1619 och enligt överenskommelse (freden i Knäred 1613) återlämnades då det ockuperade området.⁵⁹ Här växte snabbt en "ny" stad upp. Namnet på denna stad var Göteborg. Dess strategiskt viktiga läge och kung Gustav II Adolfs personliga omsorg bidrog till att den tidigt fick förmånliga privilegier bl.a. på Brättes bekostnad.⁶⁰

Brättes framtida existens och ev. utveckling var nu i allra högsta grad beroende på dess förmåga att vidmakthålla så mycket som möjligt av sin handel och transport. För att detta skulle vara möjligt behövde staden ett bättre läge. Att dess läge var dåligt får vi reda på i 1634 års anhållan om förflyttning: "*staden är på en oläglig ort belägen och på alla sidor av frälse tränges så att intet kan erhållas till mulebete, fiskevatten och skogshugge.*"⁶¹ Det kom dock att dröja ändå längre innan beslutet om stadens förflyttning var fattat och under tiden hårdnade konkurrensen ytterligare. Göteborg var, som jag nämnde förut en allvarlig konkurrent, men det fanns flera.

När Gustav Vasa grundlade den nya transportleden över Vänern ner till Nya Lödöse betydde detta också en stor utveckling av hela Vänerområdet.⁶² Vid denna tid fanns endast en stad vid dess kant och det var Lidköping. Vid slutet av Brättes tid fanns förutom Brätte och Lidköping ytterligare fyra städer. Dessa var

⁵⁴ Corin sid. 213f

⁵⁵ Se sid. 10

⁵⁶ Corin sid. 43; Barck-Holst sid. 36f; Karta se Bilaga 1; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 44

⁵⁷ Corin sid. 43; Barck-Holst sid. 37

⁵⁸ Barck-Holst sid. 35f; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 39f

⁵⁹ Barck-Holst sid. 36

⁶⁰ Barck-Holst sid. 36; Almquist 1 sid. 286

⁶¹ Corin sid. 45; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 60

⁶² Gustav Vasas transportled se sid. 9

Mariestad, Karlstad, Kristinehamn (f.d. Bro) och Åmål.⁶³ Det var denna hårda konkurrens som var huvudmotivet till Brättebornas begäran om att få flytta till Huvudnäs. Det fanns dock andra motiv t.ex:

Brättes dåliga försvarsläge: Regementsläkare Cedergren skriver att stadens strategiska läge var skäl nog för en förflyttning. Brätte kunde "...intagas och, enligt tidens krigsföringsätt, brännas av en även obetydlig strövkår..."⁶⁴ Barck-Holst och grävningssledare Lundberg stöder också denna slutsats.⁶⁵

Uppgrundningen av Vassbotten: Att detta bidrog till flyttningen menar Bertel Hallberg. Det var enligt honom endast med stor möda som borgarna kunde hålla segelrännan in till staden i trafik.⁶⁶

Statsmaktens pålagor: Framförallt gällde detta höjningen av tullen på masteträd 1639 (i syfte att hålla exporten nere).⁶⁷ Det var ett hårt slag mot Brätte menar Hallberg och kallar det en "ytterligare spik i Brättes likkista."⁶⁸ Brätteborna själva klagar på de betungande avgifterna i en skrivelse 1642. De skriver att "...äro vi numera fallna uti en så stor fattigdom, att den ene, snart sagt icke kan på något sätt hjälpa eller kreditera den andre."⁶⁹

Denna besvärsskrivelse skickades 1642 men redan året innan hade kronan erhållit Huvudnäs så Brätteborna kunde nu flytta om de så ville.⁷⁰ Att de väntade och under tiden skickade in besvär till Kungl. Maj:t berodde sannolikt på att de på detta sätt försökte utverka så förmånliga privilegier som möjligt för den nya staden.⁷¹ Med tiden tröt dock regeringens tålmod och den 8 mars 1643 uppmanas Brätteborna att flytta. Då flyttningen trots denna påminnelse skrider långsamt beordrar regeringen om flyttning 23 juni samma år.⁷² Denna befallning ger resultat och regeringen kan i början på 1644 konstatera att borgerskapet i Brätte mestadels har flyttat. Den 1 februari 1644 erhåller den nya staden sina privilegier. Dess nya namn var Vänersborg.⁷³ I och med detta slutar staden Brättes historia.

⁶³ Corin sid. 53 och sid. 166ff; Barck-Holst sid. 51f; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 58f

⁶⁴ Cedergren sid. 6

⁶⁵ Barck-Holst sid. 36f; Grävningssledare Lundberg se sid. 11

⁶⁶ Hallberg sid. 34f

⁶⁷ Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 54f; Hallberg sid. 35

⁶⁸ Hallberg sid. 35

⁶⁹ Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 58

⁷⁰ Corin sid. 49; Barck-Holst sid 38f

⁷¹ Corin sid. 52ff; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 58f

⁷² Corin sid. 55; Barck-Holst sid 39; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 64f

⁷³ Corin sid. 59ff; Barck-Holst sid 39; Vänersborgs Söners Gilles Årsskrift Del 13 sid. 65

SAMMANFATTNING

Vi hör talas om Brätte för första gången under mitten av 1500-talet. Då denna datering stämmer väl överens med dragna slutsatser från 1943 års arkeologiska utgrävning var detta också troligtvis Brättes grundläggningsdatum. Att det växte fram ett samhälle just här berodde på flera anledningar. De viktigaste var:

Ett bra geografiskt läge: Brätte växte fram vid Vänerens sydspets ej långt från två av dåtidens huvudvägar. Denna närhet till vatten och stora vägar skapade förutsättningar för ortens utveckling.

Närhet till ett lokalt handelscentrum: Enligt C-F Corin växte Brätte troligtvis upp på Vassända marknadsplats. Ett visst stöd får denna teori av det faktum att efter Brätte nämns hör vi ej längre talas om Vassända marknad.

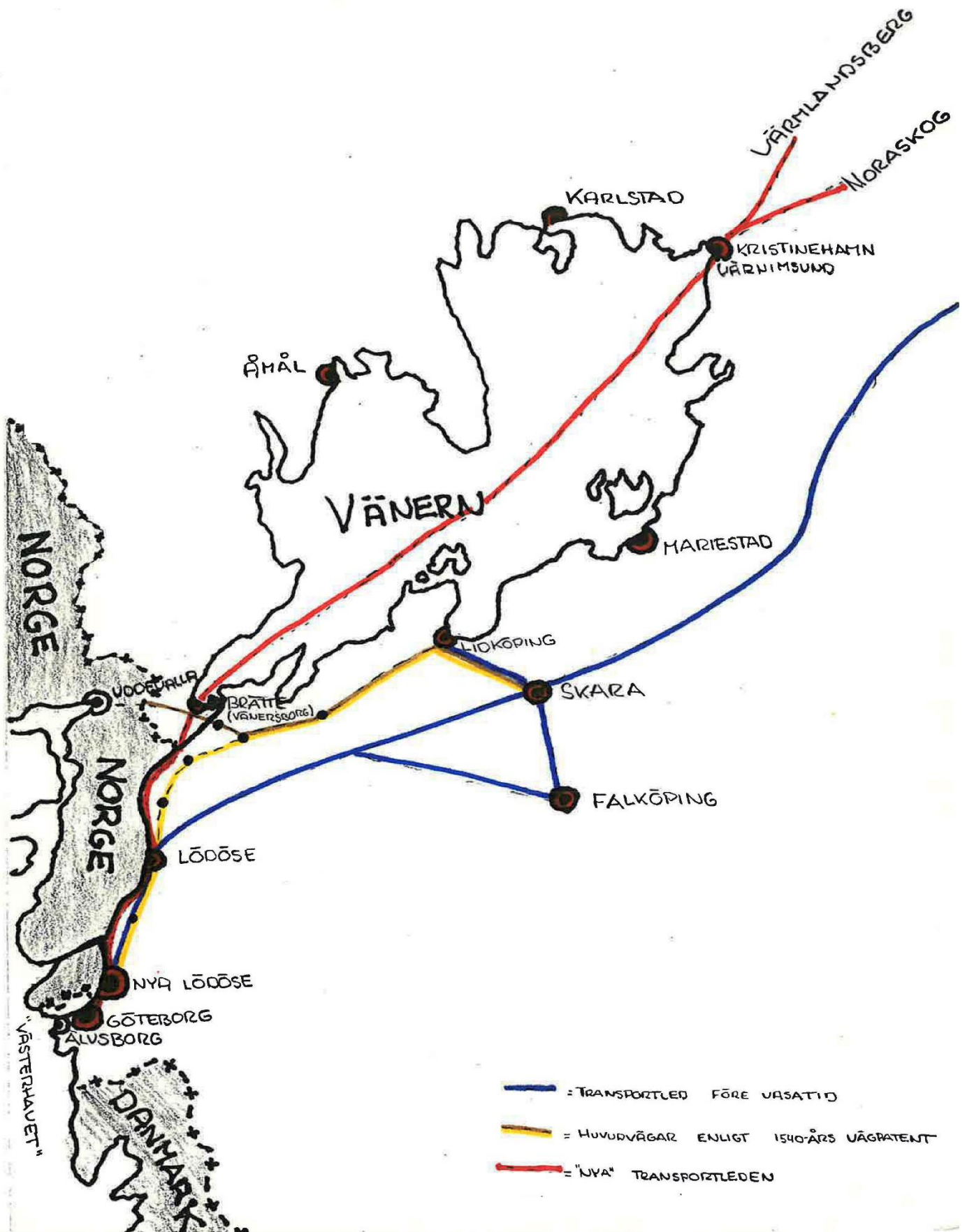
Järnet från Värmland: Järnhanteringen i Värmland hade skjutit fart i mitten på 1500-talet och transporterades, efter Gustav Vasas direktiv, via Väneren och Göta Älv ner till Nya Lödöse. Då varorna måste omlastas vid Brätte (man måste transportera dem förbi två större vattenfall, Rånnum och Trollhättan) kom denna ort att växa avsevärt i betydelse. Denna utveckling ledde till att Brätte betraktas som stad någon gång i mitten av 1580-talet.

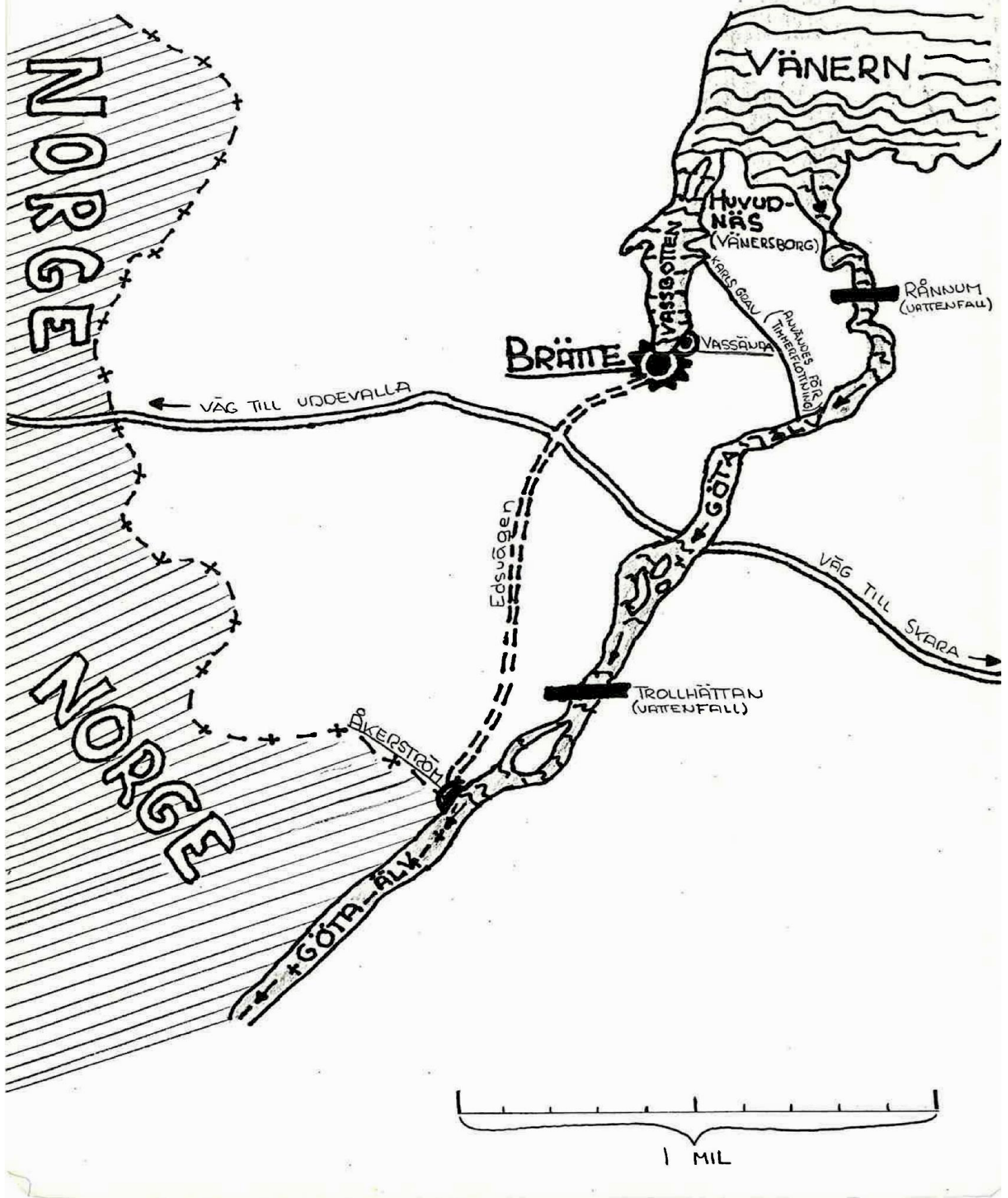
Brättes tid som stad präglas av handel och transport. Järnet från Värmland hade satt igång utvecklingen och kom även i fortsättningen att vara en av stadens starkaste drivkrafter.

En högkonjunktur i stadens historia upplevde man strax efter Kalmarkriget (1611-13). På grund av Nya Lödöses förstörelse fick Brätte dels ett avsevärt befolkningstillskott, dels betydligt mer handel då nedre Göta Älvdalen kom att ockuperas av danskarna. När krigsskadeståndet betalats och de ockuperade områdena återlämnats började en tillbakagång för staden.

Samma år, 1619, grundlades en ny stad som skulle bli en svår konkurrent nämligen Göteborg. Dess viktiga läge och Gustav II Adolfs personliga omsorg bidrog till att den fick förmånliga stadsprivilegier bl.a. då på Brättes bekostnad. Detta var dock ej det enda problemet. Mycket beroende på den Värmländska järnhanteringen och den transportled Gustav Vasa grundlade i samband med denna, hade även andra städer förutom Brätte vuxit upp kring Väneren. Dessa var också inblandade i handel och transport kring Väneren vilket innebar fler konkurrenter för Brätte. Denna hårda konkurrens var huvudanledningen till att staden flyttades. Det fanns dock andra motiv bl.a.: Brättes dåliga försvarsläge, uppgrundningen av Vassbotten och statsmakternas pålagor. För att kunna vidmakthålla sin position som en av de viktigare städerna kring Väneren var man alltså tvungen att flytta staden till en plats som låg bättre till. En sådan plats var Huvudnäs 4 km norrut. Redan 1620 hade Brätteborna ansökt om att få anlägga en ny stad vid Huvudnäs. Det blev avslag och trots ständigt förnyade ansökningar togs ej det avgörande beslutet förrän 21 år senare, alltså 1641. Den 1 februari 1644 erhöll den nya staden, vars namn skulle vara Vänersborg, sina privilegier. Därmed slutar staden Brättes historia.

BILAGA 1 – KARTOR

BILAGA 2

PERSONREGISTER

BRAHE Per: (1520–1590) Per Brahe var som ung kammarråd sedan riksråd under Gustav Vasa. 1569 blev han riksdrots. Under Johan III höll han sin ställning och var nästan ända till sin död en mycket anlitad rådgivare.

STURE Stensson Svante: (1517–1567) Svante Sture var medlem av riksrådet under Gustav Vasas regenttid. 1562 blev han gubernator (ståthållare) i Reval och kvarstod som sådan till maj 1564. Fängslades 1567 och blev mördad samma år ("Sturemorden"). Han hade stora förläningar, bland dessa Huvudnäs.

ULLENIUS Harald: Prosten Harald Ullenius som avled år 1731, var under åren 1702–11 regementspastor vid Västgöta-Dals regemente.

ORTSREGISTER

EDSVÄGEN: Väg mellan Brätte (Vänersborg) och Åkerström (vid Göta Älv} Under dess tidigare skede var det förmodligen bara en rid- väg. Under mitten av 1500-talet börjar dess betydelse som frakttled.

GÖTEBORG: Den första staden vid namn Göteborg anlades vid Färjenäs på Hisingsidan 1603. Den fick stadsprivilegier 1607. Under Kalmarkriget 1611–13 blev den totalförstörd. Då Sverige 1619 återfick området efter dansk ockupation anlades Göteborg på fastlandssidan. För det nya Göteborg utfärdades interimprivilegier samma år. 1621 fick Göteborg sina stadsprivilegier.

LÖDÖSE: Nu försvunnen medeltida stad. Belägen 20 km norr om Kungälv på Göta Älvs östra strand. Uppkom på 1100-talet och blev vid Kungahällas förstöring 1135 en av Sveriges mest betydande handelsstäder. 1455 brändes och skövlades staden av en dansk belägringshär och härmed börjar dess nedgångstid. 1473 övertar Nya Lödöse "Gamla" Lödöses handelsprivilegier. Därmed var Lödöses Historia som stad officiellt avslutad.

NORASKOG: Kallades förr det område som nu utgör Nora och Hjulsjö samt Grythytte och Hällefors härad i Örebro län.

NYA LÖDÖSE: (Nylöse) Nya Lödöse fick stadsprivilegier 1473. Detta skedde på bekostnad av dess föregångare Lödöse. Nya Lödöse brändes flera gånger i krig mot Danmark. Sista gången var under Kalmarkriget 1611–13, När Sverige efter detta krig återfick dessa områden byggdes det en ny stad längre ned vid älven. Dess namn var Göteborg. Kung Gustav II Adolf befallde Nylöseborna att flytta dit och 1624 upphör Nya Lödöse att vara stad.

VASSBOTTEN: Sjö vid Vänersborg. I förbindelse med och på samma nivå som Vänern,

VASSÄNDA: Uppkallat efter en förutvarande kyrkby. Skrevs på 1200-talet Watns enda. Namnet som helhet syftar på läget vid änden av Vänerviken Vassbotten.

VÄRNIMSUND: Plats som var belägen utanför nuvarande Kristinehamn.

VÄRMLANDSBERG: Under 1500-talet brukad benämning på Filipstads bergslag.

BILAGA 3

RIKSHISTORIA – VIKTIGARE HÄNDELSE

- 1523 Gustav Vasa väljs till kung
- 1535 Grevefejden
- 1555 Krig Sverige-Ryssland
- 1557 Fred Sverige-Ryssland i Moskva (inga viktiga förändringar)
- 1560 Gustav Vasa dör. Hans son Erik efterträder - Erik XIV
- 1561 Estland blir svenskt
- 1563 Nordiska sjuårskriget startar. Sverige-Danmark.
- 1567 Sturemorden
- 1568 Hertig Johan och Karl gör uppror mot Erik XIV. Erik tillfångatas och fängslas.
- 1569 Johan kröns till konung – Johan III
- 1570 Fred Sverige-Danmark i Stettin. (Detta markerar det definitiva slutet på Kalmarunionen dock ej några landavträdelser.)
- 1570-t Konflikter mellan Sverige-Polen, Sverige-Ryssland
- 1580-t Konflikter mellan Sverige-Polen, Sverige-Ryssland
- 1592 Johan III dör och efterträds av sin son Sigismund
- 1594 Sigismund kröns till kung
- 1595 Fred Sverige-Ryssland. (Ryssland lovar att föra sin handel över Viborg och Reval)
- 1598 Sigismund anfaller Hertig Karl vid Stångebro. Sigismund besegras.
- 1600 Linköpings blodbad. (4 av Sigismunds rådsherrar avrättas)
- 1603 Hertig Karl antar kunganamn - Karl IX
- 1611 Krig Sverige-Danmark (Kalmarkriget)
Karl IX dör och efterträds av sin son Gustav II Adolf (Denne ärver tre krig: mot Ryssland, Polen och Danmark)
- 1613 Fred Sverige-Danmark i Knäred. (Danmark ockuperade nedre Göta Älvdalen under 6 år och Sverige fick åter lösa ut Älvsborg)
- 1614 Två-årigt krigsstillestånd mellan Sverige-Polen
- 1617 Fred Sverige-Ryssland i Stolbova. (Sverige får Ingermanland och Västra Karelen)
- 1629 Förnyat krigsstillestånd mellan Sverige-Polen i Altmark. (Detta gäller i 6 år, det förnyas åter 1636 och gäller då i 26 år)
- 1631 Sverige ingriper i 30-åriga kriget
- 1632 Gustav II Adolf stupar
- 1634 Förmyndarregering under Axel Oxenstierna
- 1643 Krig Sverige-Danmark
- 1645 Fred Sverige-Danmark i Brömsebro. (Sverige får Jämtland, Härjedalen, Gotland och Ösel. Man får också Halland på 30 år. Dessutom tullfrihet för svenska fartyg i Öresund)